

ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ ЮРІЯ ЛИПИ У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ

УДК 821.161.2–311.6.091

Васьків М.С.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

«КОЗАКИ В МОСКОВІЇ» Ю. ЛИПИ І «РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО» Ю. КОСАЧА ЯК ІСТОРИЧНІ РОМАНИ

У статті через порівняння аналізуються геологічні особливості двох історичних романів - "Козаки в Московії" Ю. Липи і "Рубікон Хмельницького" Ю. Косача: відтворення історичної епохи, художня трансформація історичних відомостей, актуалізація минулого ("вихід на сучасність"), творення власної історіософії тощо.

Ключові слова: історіософія, історичний роман, актуалізація, художня трансформація.

Проблеми геологічного дефініціювання історичного роману, визначення його домінуючих рис, меж, які відділяють історичні жанри від авантюрно-пригодницьких, детективних, розважальних тощо, які за тло обирають історичну минувшину, були актуальними для літературознавства протягом усього ХХ ст. і такими залишаються до сьогодні. Чи потрібно дотримуватися чіткого викладу тільки джерельно підтверджених фактів у історичних жанрах, особливо якщо врахувати, що історична наука не може бути абсолютно об'єктивною? До якої межі можливі у них художній домисел і вимисел? Головними героями повинні бути історичні постаті, чи це можуть вигадані персонажі? Історичний роман повинен дати авторське бачення сутності давньої епохи чи через неї прояснювати актуальні проблеми сучасності? Наскільки далекою повинна бути відтворювана епоха, щоби художній твір можна було зарахувати до історичних жанрів? Це зовсім неповний перелік нерозв'язаних досі питань, які ставлять історичні жанри перед наукою про літературу і які прагнули вирішити у своїх дослідженнях Б. Реїзов, М. Сиротюк, В. Чумак, М. Ільницький, А. Гуляк, Ф. Кейда та ін.

Дуже важливим для визначення сутності історичних жанрів та їх відокремлення від творів інших жанрів на історичну тематику видається теза Г. Грабовича: «[...] питання полягає не в тому, наскільки добре передається дух минулого, і не в тому, чи можна якісь конкретні твори називати історичними, адже це було б чисто семантичною вправою, а в тому, чи можна не в метафоричний спосіб говорити про поезію [...] як про таку, що відображає історичні погляди і навіть історіософію» [1, с. 25]. Отже, історичний роман повинен відтворювати історіософію автора, його бачення відтворюваної минувшини, сучасності й дуже часто – майбутнього, хоча і цей критерій не є абсолютним і єдиним, він набуває вагомості тільки у поєднанні з іншими критеріями. Наприклад, із достовірним відтворенням «духу минулого», про яке так зверхньо йдеться у наведеній цитаті, але без якого неможливо серйозно говорити ні про історіософію, ні про історичні погляди, ні про аналогію з сучасністю.

Паралельно можна стверджувати, що не може існувати якихось жорстких рамок для історичного роману, принципи і способи відтворення дії, концепцій минулого й сучасності можуть мати досить широку парадигму. Саме про це пропонується повести мову на прикладі двох романів, які називають історичними, – «Козаків у Московії» Юрія Липи і «Рубікону Хмельницького» Юрія Косача. Перший із них був опублікований у 1934 році, другий – у 1943-му. Спільні історична епоха, постать Богдана Хмельницького, вписування української історії у широкий європейський контекст, історіософія, спрямована на державотворчий чин, дають підстави говорити про вагомий вплив твору Ю. Липи на роман свого наступника. До такої думки спонукає і повідомлення Ю. Косача, що «Рубікон Хмельницького» писався протягом 1941/42 років, але його задум виник ще всередині 30-х, коли писався і друкувався роман «Дюнкерк» (в «Українському слові», 1936 року) [4, с. 11]. Цілком можливим було і типологічно споріднене, незалежне одне від одного, звернення двох письменників до одних історичного періоду, постаті, історіософських концепцій під впливом споріднених політологічних, культурно-філософських, мистецьких дискурсів. Липівські алюзії, проте, відчутні у романі Юрія Косача, хоча нічого поганого в цьому нема і не може бути.

Обидва автори сумлінно проштудіювали чималий масив історичних джерел. Юрій Липа вказівки на ці джерела дає безпосередньо у тексті роману, а також згадує про них у ліричних творах. Вагомість їх опрацювання і художньої трансформації збільшується від того, що в поле зору письменника потрапило чимало праць, про які йдеться у дослідженні В. Січинського «Чужинці про Україну», але «Козаки в Московії» були надруковані на три роки раніше за «Чужинців...».

Юрій Косач означив джерельну базу у «Слові від автора». В абсолютній більшості це документи, мемуари й дослідження, з якими письменник зумів ознайомитися на еміграції в Парижі та значна частина яких і досі залишається невідомою для сучасних українських істориків (мемуари французьких воєначальників, документи європейської дипломатії, листування XVII-XVIII ст. та ін. [4, с. 13-14]). Тому твердження О. Гурія, що події роману вигадані, бо немає інформації про участь Богдана Хмельницького в дюнкеркській кампанії 1646 року [2, с. 6-7], видаються передчасними, бо спираються на обмеженішу історичну джерельну базу, порівняно з Косачевою. Крім того, у тексті «Рубікону Хмельницького» постійно зустрічаються прямі чи приховані алюзії з історичних праць і художніх творів від античності до XVII ст. включно. Можна аргументовано припускати, що повз увагу Ю. Косача також не

пройшли ті науково-художні джерела, про які йдеться у романі Ю. Липи та у майже хрестоматійній сьогодні праці-антології В. Січинського.

Грунтовне опрацювання джерел дало письменникам можливість надзвичайно точно відтворити, аж до дрібних деталей, побут різних народів і станів, економічний, політичний, культурний, торговельно-транспортний рівень життя націй, способи і форми ведення бойових дій, дипломатичних взаємин тощо середини XVII ст. Такий фактологічний історизм підкріплюється відтворенням духовно-ідеологічного життя Європи тієї доби. Насамперед це стосується українців (козакоукраїнської нації, як називають їх письменники у дусі XVII ст.) та найближчих сусідів – «москвинів» і поляків.

Що стосується матеріальних прикмет минулого, то обидва письменники передають їх найчастіше через детальні описи у конкретно-чуттєвих одиничних виявах, тобто через художні образи, значно рідше таке відтворення йде через динаміку, тобто у спосіб, який, за Лессінгом, був відомий і широко практикований ще Гомером як найвідповідніший до специфіки художньої літератури як часо-просторового виду мистецтва, але яким не до кінця оволоділи Ю. Липа та Ю. Косач. Опис, який часто є переказом уявних витворів живопису (витворюються вони в уяві письменників), стає домінуючим у цих письменників при відтворенні історичного колориту епохи і різних регіонів. Особливо це стосується «Рубікону Хмельницького», в якому цілі розділи стають описовими картинами минувшини майже без будь-якої дії.

Натомість у романі Юрія Липи можна спостерігати, як паралельно з творенням тексту зростає мистецька майстерність письменника: від статичних описів він усе частіше вдається до відтворення матеріально-фактологічних деталей через дію, через динаміку, що дає можливість робити твір значно читабельнішим для широкого кола пересічних реципієнтів і зображувати, творити художню дійсність «за дотичною», що є однією з ключових вимог до будь-якого роману, не тільки історичного. Це стає яскраво помітним в останніх сторінках «Козаків у Московії», які є майже суцільними описами українського села, козацької садиби, Кисва, Чигирини і його околиць. Однак усі ці описи передаються в дії, крізь призму бачення персонажів, а не безособового наратора, через перипетії їх пригод, то авантюрно-небезпечних, то кумедних. Створюється ілюзія, що описів майже немає, хоча їх деталі западають у свідомість читача.

Важливим чинником «занурення» читача в епоху, відтворення її колориту, духу, способу мислення людей минулих часів, герметизації романного простору стає мовна стилізація, до якою широко вдаються Ю. Липа і Ю. Косач. Насамперед це стосується залучення широких пластів історичної лексики, фонетичних і морфологічних архаїзмів та історизмів. У їх поєднанні з лексичними, фонетичними і морфологічними особливостями української мови міжвоєнного двадцятиріччя, яка для багатьох сучасних читачів є не повністю зрозумілою, зростає потреба у сучасних виданнях «Козаків у Московії» та «Рубікону Хмельницького» давати мовні коментарі-пояснення. Саме це і зроблено у виданні роману Ю. Липи [5, с. 245-249], натомість у виданні роману Ю. Косача подані лише історично-фактологічні коментарі [3, с. 245-253]. Письменники не обмежуються залученням архаїзмів та історизмів у творенні мовно-історичного колориту. Вони прагнуть передати особливості усної й писемної мови минулого також на рівні синтаксису. Насамперед це стосується великої кількості інверсій у текстах обох романів, розлогих дієприкметникових зворотів тощо.

Найважливіша проблема, яка стає центральною історіософською проблемою обох романів, – це визрівання у Богдана Хмельницького державотворчих планів, еволюція вірного королівського слуги до автономістичних переконань (Руське князівство у складі Речі Посполитої на рівних правах із Польщею і Литвою), а потім – до утвердження незалежної України. Ідеологічно-політичний, інтелектуальний дискурс міжвоєнного двадцятиріччя спонукали до формування такої думки. Різниця була тільки у визначенні часу зародження самостійницьких переконань Хмельницького.

За романом Ю. Косача, державницькі наміри визрівають у свідомості Хмельницького в кінці 1646 року, а про це не здогадувався ніхто ще два роки, бо цей політик був дуже загадковим, ніколи не розкривав до кінця свої наміри. За романом Юрія Липи, становлення державницької зовнішньої та внутрішньої політики припадає на кінець 1650 року. Описи України (Козакоукраїни) на різних рівнях (через динаміку) покликані показати, як формуються належні інститути державної влади: економіка, податкова система, торгівля, регулярне військо, столиця, дипломатичні взаємини тощо.

Обидва письменники при цьому намагалися підкріпити свою позицію ґрунтовною джерельною базою. Щоправда, у Ю. Косача це були реальні чи придумані високі оцінки Хмельницького з боку визначних особистостей XVII ст., які тільки опосередковано могли свідчити про державницькі плани. Ю. Липа вдається у кінці роману «Козаки в Московії» до художньої трансформації документальних описів України часів Хмельниччини, на основі яких він підводить читача до думки: до зими 1650/1651 року відбувається перелом у свідомості гетьмана й історії України.

Значна частина архівних документів була недоступною для обох письменників, тому постає питання, а як до проблеми державотворення ставиться сучасна історична наука. З'ясовується, що художня інтуїція Юрія Липи була ближчою до істини, ніж у Юрія Косача. «[...] на весну 1648 р. Б. Хмельницький та його соратники ще не висували програми боротьби за державну незалежність. На цей час в їхній політичній свідомості превалювала ідея політичної автономії для козацької України. [...] Період грудня 1648 – травня 1649 рр. Стає переломним у процесі формування наріжних принципів державної ідеї» [6, с. 240, 246]. А далі у науковому дослідженні 2009 року,

спираючись виключно на документальну джерельну базу, В. Смолій і В. Степанков детально висвітлюють усі аспекти становлення української держави, органів влади, адміністративно-територіального устрою, зовнішньої політики [6, с. 202-270], які інтуїтивно осягнув і подав у художній формі ще в середині 30-х років Ю. Липа в історичному романі.

У «Козаках в Московії» дуже вагомим є ще один момент: державницькі переконання Хмельницького чи частини старшини не були воланнями самотнього у пустелі, а досить сильно корелювали з відповідними прагненнями української суспільності. На цьому наполягають сьогодні й історики: «становлення державної ідеї проходило одночасно з розвитком національної свідомості, утвердженням в історичній пам'яті українців понять "рідна земля", "Батьківщина" тощо. Гетьман і старшини відчували відповідальність за долю народу. Не лише козаки, а й поспільство розглядало свою Батьківщину незалежною від Речі Посполитої» [6, с. 249].

Натомість Ю. Косач наділяє свого головного персонажа непересічними властивостями, у душі романтизму й неоромантизму героїзує, навіть демонізує його постать, проте певна драма воєначальника і політика Хмельницького в тому, що йому доводиться спиратися на анархічно свавільне козацтво, яке найчастіше нездатне глянути далі завтрашнього дня, піти на матеріальні й моральні обмеження заради високої ідеї. Коло його однодумців дуже обмежене, і вони не можуть бути самостійними політичними постатями, бо здатні тільки захоплюватися величию ватажка, перебувати в магічній залежності від нього і не в силі зрозуміти до кінця його задуми. Та це, на переконання автора, їм зовсім і не потрібно.

Перед кожним автором історичного роману, починаючи від родоначальника жанру В. Скотта, поставало питання, яким чином поєднати відтворення історичного минулого з захоплюючим сюжетом. Ю. Липа пішов за валтерскоттівською традицією: захоплюючий сюжет, а відповідно, й художній вимисел пов'язуються з постатями вигаданих персонажів (Трембецького, Соколяця, Латки та ін.), історичні ж постаті, реальні факти з їх біографії залишаються ніби на периферії дії твору. Обидві сюжетні лінії розгортаються ніби паралельно (з проблемою неможливості їх тісного поєднання, в єдиний сюжетний вузол, зіткнувся ще В. Скотт), але загалом розгортання одної й іншої дає загальну картину доби, відтворює її від побуту до загального духу, світогляду різних груп і станів.

Ю. Косач у центр зображення поставив визначну історичну постать – Богдана Хмельницького. Так само реальними людьми минулого були більшість персонажів «Рубікону Хмельницького». Але всі події, які відбуваються у творі, є результатом художнього вимислу й домислу. Письменник дуже правдоподібно відтворив те, як могли би в ті часи розгортатися події та як би себе повели в тій чи іншій ситуації персонажі роману, які мали реальних прототипів. Проблема була хіба що в тому, як невдачу з великим походом проти татар і турків пов'язати з визріванням державницьких переконань, хоча певна логіка, хай і химерна, такого розвитку дії у романі витворюється.

Для Ю. Косача дуже важливо було наголосити на величч Богдана Хмельницького, тому в уста ледь не кожного персонажа роману вкладається його коротка характеристика. Навіть недруги козацького ватажка визнають його небуденність, силу волі, здатність до здійснення великих перетворень. До цього долучаються високі оцінки персонажа з боку тих, хто безпосередньо в дії роману «Рубікон Хмельницького» участі не бере. І таких коротких високих оцінок у романі дуже багато [3, с. 43, 44-46, 52, 56, 63, 131, 135, 140, 154-156, 185, 188, 203, 209, 237, 238 та ін.].

Однак такі оцінки найчастіше не випливають з дії роману, що в черговий раз уповільнює її розгортання, перетворює зображення більше у статичне, ніж динамічне (невипадково два перші розділи із семи викладають події однієї доби, хоча власне ніяких подій, крім прибуття козацького корпусу, немає, натомість є розлогі й численні інтер'єрні та портретні описи). Цю статику посилюють абстрактного характеру міркування про політичну ситуацію в різних країнах Європи, про ментальність українців і козацтва зокрема, про історичні особистості, аналогії між Хмельницьким і визначними постатями минулого тощо. Інколи письменник, ніби не довіряючи читачеві, намагається наполегливо донести до нього ту чи іншу тенденцію. Так, назва роману – «Рубікон Хмельницького» – є сама по собі дуже красномовною. Але у творі ще як мінімум п'ять разів ідеться про потребу перейти власний Рубікон, або про тих визначних діячів, які його перейшли свого часу і з якими порівнюється Хмельницький [3, с. 94, 115, 116, 129, 175]. Кілька разів подаються міркування про «козацьку гідру» анархізму [3, с. 161, 174, 206, 212 та ін.].

Хмельниччина як одна із ключових для історії української нації епоха завжди привертала і буде привертати увагу митців. У міжвоєнне десятиліття вона набуває особливої актуальності. В радянській Україні основна увага акцентувалася на соціальному характері доби, на нібито прогистоянні Хмельницького зі шляхетського походження старшиною, з одного боку, та нібито виразниками інтересів гололи Богуну і Кривоноса, з іншого («Богун» О. Соколовського, «Іван Богун» Я. Качури), дещо пізніше – на «спокоєнвчнному прагненні» українців бути «навіки разом» із «братнім народом» («Хмельницький» І. Ле, «Переяславська рада» Н. Рибак, «Гомоніла Україна» П. Панча та ін.).

Еміграційна література в умовах становлення і домінування інтегрального націоналізму, самостійницьких переконань, активного спротиву польським окупантам, природно, зосереджувалася на державницьких моментах Хмельниччини, на постаті вождя з залізною волею, який корелював із сильною, ніцшеанського типу, людиною. Це стосується й обох романів – «Рубікон Хмельницького» Ю. Косача і «Козаки в Московії» Ю. Липи. Панівні ідеологічні дискурси, як уже мовилося, спонукали письменників звернутися до доби Хмельниччини й до постаті національного вождя тогочасної революції. Одночасно літератори через аналогії актуалізували події минулого, для того щоб дати власне бачення подальших шляхів розвитку українства, формування державницького світогляду й розбудови незалежної держави.

У певний момент Ю. Косач не втримався від того, щоб дуже вже «детально» актуалізувати свій твір. Можна ще зрозуміти згадку автором в романі «Рубікон Хмельницького» своїх імовірних предків – братів Косачів [3, с. 220], які нібито були сподвижниками майбутнього гетьмана. Але є в романі ще й незрозумілі натяки на потребу і можливість союзницьких взаємин в XVII ст. козацької України з Німеччиною, яка швидко перетвориться з багатьох дрібних держав у єдину потужну [3, с. 217-218 та ін.]. «Неісторичність» таких натяків посилюється твердженням, що козаки мали би допомогти у боротьбі зі шведами, з якими насправді Хмельницький постійно шукав спілки. Зрозуміти їх можна лише тим, що твір Ю. Косача писався протягом 1941/42 років, і з якихось міркувань письменник вирішив підлестити німцям, попри те, що українство на той момент уже не вважало гітлерівців імовірними союзниками в боротьбі за незалежність власної держави. Цей побіжний аспект роману «Рубікон Хмельницького», проте, може дати додаткові факти щодо вміння «виходити на співпрацю» з тими, хто політично чи фінансово перебуває на вершині, зокрема щодо його співпраці з СРСР після Другої світової війни.

Порівняння двох романів, яке закладене вже у назві статті й проходить через весь її текст, нібито повинно передбачати, що котромусь із них треба віддати пальму першості, бо ж він мав би точніше відтворити епоху, її матеріальний і духовний рівень культури, ментальність, відзначатися захоплюючим сюжетом, високим рівнем художності тощо. Зі сказаного раніше мало би випливати, що за цими параметрами «Козаки в Московії» переважають «Рубікон Хмельницького». Однак не варто поспішати з такими висновками. По-перше, рівень художності й довершеності сюжетобудови, правдивості (історичної та художньої) відтворення подій повинен визначати для себе кожен читач окремо. По-друге, твори Ю. Липи і Ю. Косача є зразками двох різних модифікацій історичного роману, кожна з яких позначена своєрідністю, неповторністю і певним рівнем художньої довершеності. Більше того, такі два різні романи про одну історичну постать та історичну добу, зі спорідненими тенденціями, але відмінними формальними структурами свідчать про багатство і розвиток української прози в міжвоєнне двадцятиріччя й обидва заслуговують на читацьку увагу.

Список використаних джерел

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991. – 212 с.
2. Гуржій О. Про Юрія Косача та його роман / О.І. Гуржій // Косач Ю. Рубікон Хмельницького / Юрій Косач. – К.: Україна, 2001. – С. 5-10.
3. Косач Ю. Рубікон Хмельницького / Юрій Косач. – К.: Україна, 2001. – 254 с.
4. Косач Ю. Слово від автора // Косач Ю. Рубікон Хмельницького / Юрій Косач. – К.: Україна, 2001. – С. 11-14.
5. Липа Ю. Твори: В 10 т. – Т. 3: Проза: Козаки в Московії / Юрій Липа. – Львів: Каменяр, 2009. – 279 с.
6. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К.: ВД «Кнево-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

The article deals with the comparison of genealogical features of two historical novels - Y. Lypa's «Cossacks in Muscovy» and Y. Cosach's «Rubicon of Khmelnytskyi»: recreation of historical epoch, artistic transformation of historical information, actualization of the past (the «output on contemporaneity»), creation of own historiography etc.

Key words: historiography, historical novel, actualization, artistic transformation

УДК 883-1 ЛИПА

Кучеренко С.В.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ОБРАЗ ОДЕСИ ОЧИМА РОМКА ГРИНЕВА (ЗА ОДНОЙМЕННОЮ НОВЕЛОЮ Ю. ЛИПИ)

У статті засобами описання, порівняння, аналізу і синтезу досліджуються образи Одеси, створені Ю.Липою у творі «Гринів». Зроблено висновок про цілісність образу міста і мінливість його проявів. Запропоновано продовжувати дослідження одеської тематики на наступних конференціях.

Ключові слова: образ міста, складові образу, цілісність образу.

Липознавець О.Янчук, характеризує одеський період в житті і творчості Ю.Липи, зазначив, що «цей емігрант-вигнанець часто подумки блукав вулицями рідної Одеси, торкався хвиль Чорного моря і присвятив цьому українському берегові левову частку свого творчого доробку» [1, с.67]. Одеса була оспівана ним в однойменному вірші та оповіданнях «Петька Клиш, нальотчик», «Галичани над морем», «Моренко», «Гринів» [2].

На І Липівських читаннях дослідниця Н.Космакова [3] звернулася до одеських мотивів у новелі «Гринів». Вона визначила узагальнений портрет Одеси, створений Ю.Липою. Місто, розташоване на березі моря, стало подібним до збуреного громадянською війною людського моря з островами влади. Головний герой теж переймає цей образ.

У розвідці також йдеться про енергетику міста, яку Гринів вбирає через споглядання його величних будівель та пам'ятників і в спілкуванні з людьми. Дослідниця зазначила, що змальовуючи Одесу і одеситів, Ю.Липа показав притаманну їм жагу життя, яка передалася Гриневу. В Одесі він пізнав кохання, і в Одесі ж він зустрів свою смерть.

Отже, за Н.Космаковою можемо окреслити образи Одеси як міста, де вирує людське море, збурене війною; міста, яке дарує велике кохання, і міста, яке несе страдницьку смерть.